

## R E C E N Z J E

Karel Valoch, *EVOLUTION OF THE PALAEO-LITHIC IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE*, „Current Anthropology”, t. 9, nr 5, 1968, s. 351-390.

Wielki postęp w badaniach nad paleolitem Europy środkowej i wschodniej, jakiego dokonano w ostatnich latach, stworzył potrzebę podsumowania licznych opracowań szczegółowych. Zadania tego podjął się Karel Valoch, dając w omawianym poniżej artykule szczegółowy przegląd dotychczasowego dorobku wraz z wypukleniem problemów, jego zdaniem naczelnym, na obecnym etapie badań.

Wobec istniejących rozbieżności za podstawę do rozważań chronologicznych autor przyjął stratygraficzny podział plejstocenu wg Zeunera<sup>1</sup> z uwzględnieniem zmian, jakie wnieśli Movius<sup>2</sup>, Andersen<sup>3</sup> i Zagwijn<sup>4</sup>. Zakres terytorialny obejmuje Europę środkową i wschodnią od terenu NRF, Austrii i Jugosławii na zachodzie do Uralu i Kaukazu na wschodzie. W kolejnych rozdziałach autor omawia paleolit dolny, środkowy, górny, późny i końcowy (mezolit). Załączone mapki ilustrują rozmieszczenie zjawisk kulturowych w poszczególnych okresach. Artykuł zamyka rozdział zawierający wnioski.

Wczesny paleolit trwa od pojawienia się pierwszych narzędzi do ich zróżnicowania morfologicznego w przemysłach cyklu mustierskiego. W systemie stratygraficznym jest to okres od początku plejstocenu do początku przedostatniego zlodowacenia (Riss, Saale). W Europie środkowej i wschodniej zabytki wczesnopaleolityczne wystąpiły, jak dotąd, bardzo nielicznie, a najstarsze z nich są wysoce problematyczne. Autor wymienia tu połupane kości zwierzęce z Bugiulești (Rumunia), pochodzące z okresu Villafranca (zlodowacenie Donau — Brüggén), oraz podobne znalezisko z Kurgan Cimbal na półwyspie Tamańskim, datowane fauną typu kromeriańskiego. Odkrywczy tych znalezisk porównywali je z kulturą osteodontokeratyczną australopiteków. Wiele wątpliwości budzą również kawałki piaskowca kwarcytowego z warstwy żwirów terasowych interglacjału Günz/Mindel w Mauer koło Heidelbergu. Noszą one ślady uderzeń i na tej podstawie zaliczone zostały przez A. Rusta do tzw. fazy heidelberskiej. Badacz ten wyodrębnił siedem typów narzędzi, które mają swe odpowiedniki w narzędziach otoczkowych z Anglii, okolic Wiednia i środkowych Czech. Zdaniem Valocha nie można stwierdzić, czy powyższe

<sup>1</sup> E. F. Zeuner, *Dating the Past*, wyd. 4, London 1958.

<sup>2</sup> H. L. Movius, *Radiocarbon Dates and Upper Palaeolithic Archaeology in Central and Western Europe*, „Current Anthropology”, t. 1: 1960, s. 355-391.

<sup>3</sup> S. Th. Andersen, *Vegetation and its Environment in Denmark in Early Weichselian Glacial (Last Glacial)*, Danmarks Geologiske Undersogelse II Raekke, nr 75, 1961.

<sup>4</sup> W. H. Zagwijn, *Vegetation, Climate and Radiocarbon Datings in the Late Pleistocene of the Netherlands*. Cz. I. *Eemian and Early Weichselian*. „Memoires, Geological Foundation of the Netherlands”, N. S., t. 14: 1961, s. 15-45.

znaleziska są wytworami człowieka. Formy takie mogły niewątpliwie powstać w sposób naturalny, a z drugiej strony jest bardzo możliwe, że najstarsze narzędzia ludzkie były takimi właśnie prostymi tworami.

Pierwsze niewątpliwie wytwory znaleziono w warstwach trawertynu z interstadiu zlodowacenia Mindel (Intermindel) w Vértesszöllös (północne Węgry). Faunie górnobihariańskiej towarzyszy zespół wyrobów krzemienych o wyjątkowo małych rozmiarach, złożony z narzędzi typu chopper i chopping-tool oraz zgrzebeł. Przepalone fragmenty kości zwierzęcych świadczą o używaniu ognia. L. Vértesszöllös łączy ten zespół z przemysłem budańskim (Buda industry). K. Žebera wyodrębnił podobny przemysł otoczkowy w środkowych Czechach, nazywając go przemysłem czeskim (stanowiska w Sedlec koło Pragi i Mlázice koło Mělnika). Ostatnio narzędzia otoczkowe odkryto w Górnej Hesji i Bawarii.

Narzędzia pięściakowe pojawiają się na terenie Europy środkowej w Wielkim Interglacjaie (Mindel/Riss, Holstein). Należą one do zachodnioeuropejskich grup abwilsko-aszelskich (np. dość prymitywny pod względem morfologicznym okaz ze Steinheim nad rzeką Murr). Pod koniec Wielkiego Interglacjału i w początkach zlodowacenia Riss (Drenthe) występują na terenie NRD i NRF przemysły zawierające obok pięściaków pewne formy lewaluaskie (rdzenie, ostrza, odłupki, i wióry). Są to stanowiska leżące w żwirach rzeki Leine koło Hanoweru (Döhren, Rethen, Arnum i Henningen) i w żwirach rzeki Pleisse koło Lipska (Markkleeberg, Cröbern, Zehmen). Wg G. Bosinskiego stanowisko otwarte w Lebenstedt oraz dolny poziom jaskini Balve, chociaż są datowane na schyłek interglacjału eemskiego i wczesny Würm, wiążą się typologicznie z przemysłami hanowerskim i markkleeberskim, tworząc wspólnie z nimi grupę Lebenstedt — odpowiednik kultury aszelskiej z terenu Francji.

W Europie południowo-wschodniej narzędzia otoczkowe znane są jedynie ze znalezisk powierzchniowych (dolina rzeki Dirjov, dopływu Olt i Farkașele nad Olt — Rumunia). Narzędzia zbliżone do pięściaków pochodzą z Capusulmic w zachodniej Rumunii i z Bitola w Macedonii.

Dolny paleolit Europy wschodniej jest nadal mało zbadany. W dorzeczu Dniestru (Luka Vrubleveckaja I i III) i we wschodniej Mołdawii (Vychvatincy I-III, Gura Kamenka IV) występują niemal wyłącznie odłupki, częściowo w typie klaktońskim; brak typowych pięściaków. Odłupki klaktońskie i pojedyncze narzędzia otoczkowe znane są również znad Oki (Kamir) i znad Moskwy (Krasnyj Stan). Bogate stanowiska wczesnopaleolityczne leżą na wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego (Fortepianka i Abadzechskaja koło Majkopu) i zawierają odłupki klaktońskie retuszowane na sposób skrobaczy lub z wnękami, pięściaki i formy do nich zbliżone oraz pojedyncze narzędzia otoczkowe.

Rozdział dotyczący paleolitu dolnego kończy się kilkoma uwagami ogólnymi. Dotychczasowe badania wykazały, że grupa narzędzi obustronnych (abwilsko-aszelska) dominująca w Europie zachodniej, w pozostałej części kontynentu występuje nielicznie. Na wschód od Renu pięściaki sięgają do środkowej Łaby, gdzie stopniowo nikną. Wg Valocha chronologia grupy Lebenstedt kultury aszelskiej jest jednym z głównych problemów badawczych w Europie środkowej. Genezę drugiego ugrupowania środkowoeuropejskiego — grupy z narzędziami otoczkowymi — łączyć można, jego zdaniem, z zespołami fazy heidelberskiej, o ile udowodniona zostanie ich intencjonalna obróbka. Specjalne miejsce w grupie otoczkowej zajmuje inwentarz z Vértesszöllös, ze względu na niezwykle małe rozmiary narzędzi. Pozostaje sprawa otwartą, czy chodzi tu o odrębną fację czy tylko o brak odpowiedniego surowca. Przemysły odłupkowe znad Dniestru, Moskwy i Oki należą do cyklu klaktońskiego.

Zespoły znad Morza Czarnego, zawierające narzędzia klaktońskie i pięściaki, uległy niewątpliwie wpływowi zakaukaskim.

Paleolit środkowy trwa od początku zlodowacenia Riss do interstadiału Würmu środkowego (Podhradem, Göttweig), czyli około 150 tysięcy lat. Materiały środkowopaleolityczne na omawianym obszarze są dużo uboższe niż we Francji, lecz począwszy od zlodowacenia Riss również odbijają zróżnicowanie typologiczne i technologiczne. O zaludnieniu Europy środkowej podczas Rissu świadczą stanowiska z okolic Raciborza oraz z Böckingen, Murg, Kr. Sackingen (Badenia-Wirtembergia), i jaskini Hunas, Kr. Hersbruck (Bawaria). W zachodniej części Europy środkowej wyodrębniono grupę przemysłów nawiązujących do zachodnioeuropejskiej grupy z narzędziami obustronnymi; zawiera ona bardzo ostro zakończone pięściaki z grubą podstawą i małe pięściaki określane jako mikockie, a w późniejszych fazach rozwoju jako szarenckie o tradycji mikockiej. Grupa ta pojawia się w końcu interglacjału eemskiego i osiąga szczyt swego rozwoju we wczesnym Würmie. Typowe ostrza mustierskie są tu nader rzadkie, a technika i formy lewaluaskie nie występują zupełnie. Silne wpływy mikockie posiada nowo odkryty inwentarz z dolnej warstwy stanowiska Königsau, Kr. Aschersleben, NRD. Autor poświęca też nieco uwagi środkowopaleolitycznym stanowiskom z terenu Polski (jaskinie Ciemna i Okiennik, Piekary, Kraków-Wawel i Schronisko Wylotne), zaznaczając, że Wylotne jest obecnie najbogatszym w pięściaki stanowiskiem w Europie środkowo-wschodniej. Badania w jaskini Kůlna na Morawach dostarczyły materiałów szarenckich o tradycji mikockiej, datowanych na schyłek dolnego Würmu. Osobną grupę tworzą przemysły kwarcytowe z terenu Hesji (Lenderscheid, Reutersruh, Rõrsheim) z pięściakami aszelskimi i mikockimi oraz ostrzami mustierskimi i lewaluaskim. Inną facją, ściśle związaną z grupą narzędzi obustronnych, jest tzw. środkowopaleolityczna grupa z ostrzami liściowymi (nazwana tak przez G. Freund i H. J. Müller-Becka), w Europie środkowej ograniczona terytorialnie do Bawarii, a chronologicznie do wczesnego Würmu (stanowisko otwarte Kõsten i stanowiska jaskiniowe Weinberg k. Mauern, środkowa i górna jaskinia Klausen, Kr. Kehlheim, Kleine Ofnet, Kr. Nõrdlingen, Oberneder i Haldenstein oraz dwa ostrza z jaskini Kůlna na Morawach). W grupie tej pięściaki zastąpione są przez ostrza liściowate, co odrõznia ją od poprzednio omawianej grupy mikockiej. Formy przejściowe od pięściaków do ostrzy liściowatych znane są z jaskini Klausenische.

W przeciwieństwie do Europy środkowej, we wschodnioeuropejskiej facji mikockiej z centrum na Krymie, pięściaki współwystępują z ostrzami liściowatymi, rozmiary wiõrów są większe i częściej pojawiają się ostrza mustierskie (jaskinie Kiik Koba, Cokurõa, Volõij Grot, Kabazi, Bachõisaraj, Cholodnaja Balka i Staroselje — wszystkie z dolnego Würmu). Podobne formy sięgają do dorzecza Dniestru na zachodzie oraz do Kubania na wschodzie.

Innym, wyraźnym ugrupowaniem Europy środkowej, jest kultura weimarska, podzielona przez G. Behm-Blanckego na trzy fazy: Taubach (początek interglacjału eemskiego), Weimar (pierwsza połowa Eemu) i Ehringsdorf (druga połowa Eemu). Badacz ten uważa dwie pierwsze fazy za tajańskie, a w fazie trzeciej dopatruje się początków późniejszych grup z ostrzami liściowatymi. Mniej jasno przedstawia się grupa przemysłów z zachodniej części Europy środkowej, nie zawierających zarówno pięściaków, jak i ostrzy liściowatych. Dominującymi narzędziami są natomiast różnorodne zgrzebła i ostrza mustierskie. Występuje także technika lewaluaska i pewne formy gõrnopaleolityczne (drapacze, rylce, wiõry). Głównymi stanowiskami są jaskinie: Sirgenstein, Kr. Ulm (Badenia-Wirtembergia), (warstwa VII), Schulerloch, Kr. Kehlheim (Bawaria), i Irpfelhõhle oraz dolna warstwa glinianki Rhein-

dalen (Nadrenia — nie publikowane). Bez analizy statystycznej trudno określić, do której grupy mustierskiej należą te materiały. Wydaje się, że często reprezentowana jest tu środkowoeuropejska facja przemysłu szarenckiego.

Większość inwentarzy środkowopaleolitycznych z Europy wschodniej jest lokalnymi odmianami kultury mustierskiej. Ich główną cechą jest częste stosowanie retuszu powierzchniowego (do 20 % narzędzi). Głównym narzędziem jest zgrzebło, często zębate lub z wnęką. Valoch proponuje wyróżnienie dwóch facji: Tata i Šipka. Dla pierwszej z nich typowe są narzędzia o wyjątkowo małych rozmiarach, wykonane ze zróżnicowanych surowcowo otoczków rzecznych — kwarc, kwarcyt, rogowiec, radiolaryt, andezyt i in. (stanowiska Gánovce, Ondrej, Bojnice, Behárovce na Słowacji, datowane na interglacjał eemski, stanowisko Tata w północnych Węgrzech z interstadiału Breerup oraz stanowiska Předmostí II, Bojnice-Prepoštská jaskýnka, jaskinia Jíslová i jaskinia Slaný w Czechosłowacji, z samego końca dolnego Würmu). Facja Šipka wyróżnia się większymi rozmiarami wyrobów i większym udziałem narzędzi zębatach (do 20 %) — stanowiska: jaskinia Guđenus w Dolnej Austrii, Krapina w Jugosławii, jaskinia Šipka na Morawach, jaskinia Subalyuk, warstwa górna, na Węgrzech oraz jaskinie: Bordul Mare k. Chaba-Ponor, Baia de Fier, Curata k. Nandru i stanowisko otwarte Boinești — Rumunia. Inną sugestią autora jest wyróżnienie, w nawiązaniu do podziału francuskiego, dwóch facji tajackich na Morawach: Baume-Bonne i Fontéchevade. Do facji Baume-Bonne należy eemski inwentarz z najniższej warstwy jaskini Kůlna na Morawach i nieco młodszy zespół z jaskini Sesselfels w dolinie Altmühl w Bawarii. Składają się one z małych, atypowych narzędzi, głównie odłupkowych, o załuskanych krawędziach; prawdziwe zgrzebła są dość rzadkie. Do facji Fontéchevade zalicza autor materiały powierzchniowe z Vedrovic (południowe Morawy), złożone z dużych narzędzi typu chopping-tool, rdzeni wiórodłupkowych i narzędzi zębatach; brak śladów stosowania techniki lewaluaskiej.

Kontynuując przegląd ugrupowań środkowopaleolitycznych, autor przechodzi do omówienia „grupy dupickiej” z jaskini Okiennik, którą utożsamia z „przemysłem tajackim” z jaskini Nietoperzowej. W Europie południowo-wschodniej i wschodniej rozpoznano odrębną grupę mustierską (stanowiska Molodova I i V nad Dniestrem, dolne warstwy jaskiń Bačo-Kiro i Devetaki w Bułgarii, schronisko skalne Crvena Stijena w Jugosławii oraz szereg stanowisk ze wschodniej i południowej Rumunii). Dotychczasowa, niezadowalająca klasyfikacja środkowego paleolitu Europy wschodniej zostanie wkrótce udoskonalona dzięki zastosowaniu metody statystycznej F. Bordes'a (np. studia V. N. Gladilina nad materiałami krymskimi).

Rozważając związki typogenetyczne między poszczególnymi ugrupowaniami, Valoch zakłada istnienie wtórnego ośrodka kultury tajackiej na terenie Polski oraz bliskich związków łączących ją ze środkowopaleolityczną grupą z ostrzami liściowatymi, która zajmuje w przybliżeniu ten sam obszar. Facja Fontéchevade na Morawach wiąże się, zdaniem autora, z otoczkowym przemysłem czeskim (Bohemian) z wczesnego paleolitu. Przemysły mustierskie terenów NRD i NRF powstały zapewne pod bezpośrednim wpływem zachodnioeuropejskiego centrum tego cyklu, podczas gdy facja Šipka ze wschodniej części Europy środkowej ma charakter bardziej „atypowy” czy „prymitywny”. Nowsze badania dowiodły, że facja lewaluaska (w rozumieniu F. Bordes'a) niemal zupełnie nie występuje w Europie środkowej, a stosowanie techniki lewaluaskiej na tym obszarze należy do wyjątków. Powyższe zjawisko uważa autor za jedną z naczelných różnic w stosunku do środkowego paleolitu Europy zachodniej. W tym świetle istotny wydaje się fakt przetrwania techniki i form lewaluaskich w Europie południowo-wschodniej. Autor widzi również

potrzebę zwrócenia szczególnej uwagi na możliwość naturalnej genezy szeregu form zaliczanych do facji Sipka i do kultury tajackiej w południowej Polsce (tzw. „przemysł dupicki”).

Najwięcej miejsca poświęcono omówieniu paleolitu górnego. Ramy chronologiczne tego okresu określa autor na 40-12 tys. lat p.n.e. Na obecnym etapie badań tylko nieliczne przemysły górnopaleolityczne wiążą się wyraźnie z paleolitem środkowym. Jako przykład wymienia Valoch przemysł szelecki, w którym widoczne są silne tradycje mustierskie, połączone z występowaniem szeregu typów górnopaleolitycznych. Autor artykułu jest przeciwny wyróżnianiu lokalnych grup przemysłu szeleckiego na podstawie zróżnicowania ostrzy liściowatych i uważa to ugrupowanie za zwarte i jednolite.

Po krótkiej wzmiance na temat facji jержmanowickiej, należącej do środkowo-europejskiej grupy z ostrzami liściowatymi, autor przechodzi do omówienia przemysłów presolutrejskich, występujących w zachodniej części Europy środkowej. Brak w nich jeszcze typów górnopaleolitycznych, tak charakterystycznych dla współczesnego im, bo datowanego również na interstadial Podhradem (Göttweig), przemysłu szeleckiego. Ze względu na dominację form mustierskich, przemysły presolutrejskie zaliczane bywają (np. przez G. Freund i L. Zotza) jeszcze do paleolitu środkowego.

Kulturę oryńska w Europie środkowej podzielono na cztery fazy, ze względu na stosunek udziału ryłców i drapaczy w poszczególnych inwentarzach. Dla fazy dolnej (interstadial Podhradem) typowa jest duża ilość drapaczy, natomiast w fazach następnych stopniowo wzrasta liczba ryłców, których w fazie najmłodszej (interstadial Stillfried B, czyli Paudorf) jest już więcej niż drapaczy.

Nie określono jeszcze relacji łączących oryńsk ze zbliżoną do niego grupą olszewiańską (Olschewian), dla której charakterystyczne są ostrza kościane typu Mladeč. Być może stanowiska olszewiańskie są po prostu obozowiskami myśliwców oryńskich; ich występowanie jest bowiem ograniczone do jaskiń, położonych najczęściej w wysokich górach.

W górnym paleolicie pojawiają się pierwsze zabytki sztuki — figurki koni z Vogelherd, Kr. Heidenheim, Badenia-Wirtembergia (interstadial Podhradem wg G. Rieka<sup>5</sup>, interstadial Stillfried B wg H. J. Müller-Becka<sup>6</sup>) oraz z Sungir k. Włodzimierza, na północny wschód od Moskwy (wg datowania geologicznego — interstadial Podhradem, co jednak nie jest zgodne z datą C<sub>14</sub>: 14 600±600 p.n.e.). Valoch uważa za możliwe przyjęcie wcześniejszych propozycji o wyodrębnieniu w Europie wschodniej typu Streleckaja-Sungir (archaiczny przemysł z ostrzami liściowatymi) oraz typu Spicyna (przemysł zawierający wyłącznie formy górnopaleolityczne, z przewagą ryłców). Rozwój górnego paleolitu na tych terenach dokonał się bez wpływów kultury madleńskiej. Sięgnęły one jedynie do Europy środkowej, tworząc odrębną grupę, współczesną grupie pavłowskiej, wywodzonej z kultury wschodniograweckiej. W grupie pavłowskiej powstały pierwsze figurki z wypalanej gliny (Dolní Věstonice). Grupa ta rozwija się w okresie między interstadiem Stillfried B (ok. 28-24 tys. lat p.n.e.) a schyłkiem górnego Würmu (ok. 19-13 tys. lat p.n.e.). Do paleolitu górnego zaliczył też autor marginesowo potraktowany przemysł hamburski.

W zakresie interpretacji związków między poszczególnymi ugrupowaniami gór-

<sup>5</sup> G. Riek, *Die Eiszeitjägerstation am Vogelherd*, Leipzig 1934.

<sup>6</sup> H. J. Müller-Beck, *Eine „Wurzel-Industrie“ des Vogelherd-Aurignaciens*, „Fundberichte aus Schwaben”, N. F., t. 17: 1965 (Festschrift für G. Riek), s. 43-51.

nopaleolitycznymi, Valoch zakłada istnienie kontaktów między przemysłem olszewiańskim i oryniackim (formy górnopaleolityczne) a przemysłem mustierskim (formy środkowopaleolityczne), których efektem miałyby być przemysł szelecki, archaiczny pod względem typologicznym, z dodatkiem szeregu nowych form. Wyjaśniłoby to również fakt występowania czystych, niezmodyfikowanych przemysłów środkowopaleolitycznych z ostrzami liściowatymi (presolutrejskich) na południowych obszarach NRF, gdzie brak jest przemysłów preoryniackich i wczesnooryniackich. Najstarsze przemysły wiórowe Europy wschodniej (typ Spicyna) mogą, zdaniem autora, pochodzić z preoryniaku wschodniej części Morza Śródziemnego, reprezentowanego m.in. na znanym stanowisku Jabrud i datowanego na środkową część paleolitu środkowego.

Na wstępie krótkiego rozdziału podsumowującego paleolit późny autor zaznacza, że używa tej nazwy za badaczami polskimi. Za zbliżone do przemysłu tarnowskiego uważa autor materiały z Moraw (Tišnov, Bučovice, jaskinia Kůlna) i Węgier (Szekszárd-Pálank). W Rumunii wyróżniono ostatnio późnopaleolityczną grupę z liściakami, zaliczaną do cyklu mazowszańskiego (Scalve-Ceahlău), i drugą, zwaną „przemysłem azylskim” (jaskinia Hotilor k. Baile Herculane). Na wielowarstwowym stanowisku Crvena Stijena w Jugosławii można zaobserwować kontynuację kultury wschodniograweckiej do późnego paleolitu, a nawet do mezolitu.

W przeciwieństwie do większości badaczy, Valoch odrzuca termin „mezolit” na oznaczenie odrębnego okresu chronologicznego i zastępuje go pojęciem „paleolitu końcowego”. Jako uzasadnienie autor przytacza fakt istnienia niewielkich różnic między paleolitem późnym i końcowym oraz przeżytkowy charakter kultur końcowopaleolitycznych w stosunku do okresów poprzednich. Artykuł sygnalizuje szereg przygotowywanych obecnie opracowań lokalnych tego okresu z terenów NRD, NRF i Czechosłowacji, które umożliwią wkrótce uzyskanie pełnego obrazu paleolitu końcowego północno-zachodniej i zachodniej części Europy środkowej. Wyraźne luki w opracowaniach posiadają nadal tereny Austrii i Węgier.

W podsumowaniu autor podkreśla zjawisko ciągłości rozwoju kultury paleolitycznej na omawianym obszarze. Ostrożniej niż w swych poprzednich pracach wypowiada się autor na temat ewentualnych migracji etnicznych. Za fakt udowodniony uważa natomiast niezależne powstanie przemysłów z ostrzami liściowatymi na różnych obszarach Europy już we wczesnych fazach paleolitu środkowego (interglacjał eemski). Brak paleolitu końcowego w Europie południowo-wschodniej i występowanie tam neolitu przedceramicznego tłumaczy Valoch zjawiskiem współzycia ludności późnopaleolitycznej z twórcami najstarszego rolnictwa.

Po tekście artykułu zamieszczono obszerne komentarze, zawierające wypowiedzi 23 badaczy<sup>7</sup>. Bogactwo przedstawionych tam uwag krytycznych, uzupełnień i postulatów uniemożliwia przedstawienie ich w niniejszym krótkim omówieniu. Ograniczając się do podsumowania najczęściej powtarzających się uwag, należy podkreślić zarzut jednostronnego ujęcia omawianego zagadnienia, wysunięty przez F. Hole'a, R. G. Kleina, K. J. Narra, J. Neustupnego i P. E. L. Smitha. Ich zdaniem autor artykułu skoncentrował się tylko na elementach chronologicznych i typologicznych, pomijając problemy związane z ekologią i środowiskiem geograficznym, gospodarką,

<sup>7</sup> E. Anati, F. Bordes, D. Collins, H. Delporte, G. Freund, M. Gábori, A. Gallus, A. K. Gosh, F. Hole, D. M. Hopkins, I. K. Ivanova, R. G. Klein, B. Klíma, J. K. Kozłowski, J. Kukla, G. C. Mohapatra, K. J. Narr, J. Neustupný, J. Pfeiffer, P. E. L. Smith, G. Smolla, D. de Sonneville-Bordes i S. Vencł.

